

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 12/22, p. 377-388

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.12390>
ISSN: 1308-2140, ANKARA-TURKEY

Article Info/Makale Bilgisi

Referees/Hakemler: Prof. Dr. Cafer ŞEN –
Doç. Dr. Nurullah ULUTAŞ – Doç. Dr. Sefa YÜCE

This article was checked by iThenticate.

HEPİMİZ İNSANIZ, AMA VİCDANIMIZ DA VAR: VİCDANIN SESİNİ “Bİ SEVMekten... Bİ ÖLÜMDEN...”, “SEVGİLİ NEFRET”, “UNUTULAN” VE “GEÇ KALAN ADAM’IN ÖYKÜSÜ”, HİKÂYELERİNDEN DİNLEMELİK

Mehmet GÜNEŞ*

“Yeryüzünde bulunan tüm insanlarda lacivert gözlü, esmer bakışlı, buğday tenli, ateş yürekli bir vicdan bulunur ve insan vicdanından vazgeçemez. Ancak an gelir, vicdan insanı terk eder, nedeni bilinmez; çünkü özgürdür. Soru sorulmaz, o öyle istemiştir. En tehlikeli insan modeli de budur: Vicdansız insan, vicdansız topluluk, vicdansız kavim!!!”

(Metin Kaçan, *Fındık Sekiz*, s. 22)

ÖZET

Vicdan evrensel bir duygu olup ilkel insandan modern bireye, tutum ve davranışlara farklı biçim ve boyutlarda yön verir. Vicdani kurallar, nesnel/hukuki yasalardan değil içsel/sessiz yasalar bütününden oluşur. Zaman içinde kişiler masumiyetleri gibi, vicdan duygularını da kaybedebilmektedirler. Kişilerin vicdan duygularını kaybetmelerinde birçok etken olmakla birlikte, en çok hırs ve tamahın rolü vardır. Evrensel/insani bir duygu olan vicdan kavramının edebiyata aksini, daha ilkel anlatılardan izlemek mümkündür. Bu makalede modern Türk edebiyatının önemli yazarlarından Adalet Ağaoğlu'nun “Bi Sevmekten... Bi Ölümden...”, Hakan Şenocak'ın “Sevgili Nefret”, Sezai Karakoç'un “Geç Kalan Adam'ın Öyküsü”, Oğuz Atay'ın “Unutulan” hikâyelerinde vicdan kavramının nasıl işlendiği -yer yer karşılaştırmalar yapılarak- incelenmektedir. Dört hikâyeye de vicdan kavramı etrafında bakıldığında, aslında hikâye kişilerinden hiçbirinin vicdan azabı duyacak bir eylemde buldukları ya da tavrı sergiledikleri söylenemez. Ne Sakine Çiçek ne de Âli Bey'in suç olarak yorumlanabilecek bir eylemi söz konusu değildir. Onların işlemedikleri suçtan dolayı kendi kendilerini suçlu olarak yargılamaları vicdanlarıyla hareket etmeleriyle ilintilidir. “Geç Kalan Adam” ise babasından kendisine tevarüs eden insani duyarlılık ya da vicdani sorumluluk dolayısıyla kendi kendisini yargılayacak; belki de

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, El-mek: mgunes@marmara.edu.tr

bir başka ihtiyaç sahibine maddi destek olunca vicdanı rahatlayacaktır. "Unutulan" hikâyesinde eylemin (eylemsizliğin demek daha doğru olacaktır) suç, modern öznenin de suçlu olup olmadığı son derece göreceli bir durumdur. Modern hayatın keşmekeşi içinde yorulduğu/boğulduğu için ne anılarını ne de değerlerini hatırlayabilir.

Anahtar Kelimeler: Vicdan, Ahlak, Üstbenlik, Hikâye, Geleneksel İnsan, Modern Birey.

WE ARE HUMAN, BUT WE HAVE ALSO AN CONSCIENCE: TO LISTEN VOICE OF CONSCIENCE FROM THE STORIES NAMED "Bİ SEVMekten... Bİ ÖLÜMDEN...", "SEVGİLİ NEFRET", "GEÇ KALAN ADAM'IN ÖYKÜSÜ", "UNUTULAN"

ABSTRACT

Conscience, an universal emotion, takes turn from attitudes or behaviours of individual from troglodyte to modern man. Conscientious rules derives from not objective/legal laws but body of internal/silent laws. Over time, individuals misplaces not only innocency but also conscientious emotions. Generally, it is played part in greed and cupidity beside other factors. From primitive narrations to modern narrations, it is possible to observe fictional reflections of conscience as an universal/humanistic emotion. In this work, it will be examined how to be processed conscience in the stories named "Bi Sevmekten... Bi Ölümden..." (by Adalet Ağaoğlu), "Sevgili Nefret" (by Hakan Şenocak), "Geç Kalan Adam'ın Öyküsü" (by Sezai Karakoç), "Unutulan" (by Oğuz Atay) by comparison from place to place. When we look at the four stories around the notion of conscience, it can not be said that none of the people in the story are in an action to hear conscientious objection or exhibit an attitude. Neither the Sakine Çiçek nor Âli Bey's acts can be interpreted as a crime. What they do not do is judge themselves guilty for the crime, because they are related to their actions with the conscience. "Geç Kalan Adam'ın Öyküsü" will judge himself for his human sensitivity or conscientiousness, which inherits him from his father; perhaps his conscience will be relieved by financial support for another need. In the "Unutulan" story, the act (the inaction will be more accurate) is a very relative situation, whether or not the modern subject is guilty. He can remember neither the memories nor the values because he is tired/tired of the rush of modern life.

When we look at the four stories ("Bi Sevmekten... Bi Ölümden...", "Sevgili Nefret", "Unutulan", "Geç Kalan Adam'ın Öyküsü") around the notion of conscience, it can not be said that none of the people in the story are in an action to hear conscientious objection or exhibit an attitude. Sakine Çiçek and Âli Bey constantly judge their own self, conscience rage. In fact, neither the Sakine Çiçek nor the Âli Bey is an act that can be interpreted as a crime. What they do not do is to blame themselves for guilty, because they are guilty of having to act with super-masters / super-masters. "Geç Kalan Adam" will judge himself for his human sensitivity or conscientious responsibility, which he inherited

Turkish Studies

from his father; perhaps his conscience will be relieved by financial support for another need. In the "Unutulan" story, the act (which would be more accurate if it means being inaction) is a very relative situation, whether modern subject is guilty or not. Especially in the modern era where the collectives they live in are alien to themselves and all traditional values, it can not be mentioned that neither the dead parent nor the ex-wife can be described as a crime either in the eyes of the law or society. However, it is often the case that the voices of one's conscience will dominate the judiciary, the legal judgments of society, or the point of view. Silent laws in the psyche world of the quiche, Âli Bey, Sakine Çiçek and "Geç Kalan Adam'ın Öyküsü" constantly judge the modern essay in the "Unutulan"/"Forgotten" story from time to time.

Sakine Çiçek and Âli Bey constantly blame themselves, while the modern woman in the "Unutulan" story always tries to justify herself. However, it can not be said that the woman in the "Unutulan" story is too selfish. While Sakine Çiçek and Âli Bey are examples of traditional human beings, the woman in the "Unutulan" story is a modern single individual. Modern life can remember neither memories nor their values because they are tired / drowned in the rush of life.

Keywords: Conscience, Morals, Superego, Story, Traditionel Man, Modern Man.

Giriş

Geçmişten bugüne vicdan kavramının birbirinden farklı tanımları yapılmaktadır. Bu tanımlamalar arasında küçük farklılıklar olsa da ortak nokta, kişinin eylem ve tavırlarından dolayı kendi kendisini yargılaması, "iyi ile kötüyü ayırt etme yetisi"dir (Topçu, 2016: 139). *Türkçe Sözlük*'te vicdan kavramı "Kişiyi kendi davranışları hakkında bir yargıda bulunmaya iten, kişinin kendi ahlak değerleri üzerine dolaysız ve kendiliğinden yargılama yapmasını sağlayan güç" (Akalin vd., 2005: 2002); *Felsefe Sözlüğü*'nde ise "kişinin kendi ahlak değerlerini dolaysız bir biçimde kendiliğinden yargılamasını sağlayan içyeti ya da kişiyi bunu yapmaya yönelten içduyu; kişinin kendi edimlerini, tüm yapıp etmelerini ahlaki bakımdan yargılama yetisi." (Ulaş vd., 2002: 1536) şeklinde tanımlanır. Kur'an-ı Kerim'de "vicdan" kelime olarak geçmemekle birlikte birçok ayette bu kavrama açıklık getirecek ifadeler vardır. Kur'an-ı Kerim'e bir bütün olarak bakıldığında insanın eylemlerini "ahlak ölçülerine göre denetleyen, iyilik yapmaktan sevinç, kötülük yapmaktan ıstırap duyan bir ahlaki melekedeki söz edildiği, tövbenin de böyle bir vicdani hesaplaşmanın ürünü sayıldığı görülür." (Demir, 2013: 101)

"Vicdan"ı "üstben" (süperego) kavramıyla açıklayan Freud, "üstbenin oluşumu ve vicdanın ortaya çıkışında doğuştan gelen bünyesel etmenlerin ve çevre etkilerinin birlikte bulun[duğuna]" dikkat çeker (Freud, 2009: 87). Her insanın özünde masum, en azından çocukluk evresinde masumiyetinin zirve noktasında olduğu, tüm insanlara vicdan duygusunun doğuştan miras kaldığı yaklaşımı kabul görmektedir. İnsan büyüdükçe vicdan duygusu farklı biçimde şekillenir. Kişilerin vicdani duygularının biçimlenmesi, aldıkları dinî, ahlaki terbiye ve yetiştikleri çevrenin tesiriyle şekillenen insani değer yargılarıyla doğrudan ilintilidir. Vicdani duyguları yüksek olan, insani duyarlılığa sahip kişiler çoğunlukla kendileriyle ve çevreyle barışık yaşamaya özen gösterirler. Eğer ki çevreleriyle uyum içinde değillerse bu, onlardan çok diğer kişilerin olumsuz tutum ve eylemlerinden ileri gelir. Vicdan sahibi ya da üst beninin yönlendirmesiyle hareket eden kişiler, üst(ün) insan olarak nitelendirilebilir. "İnsan bir iptir, hayvanla üstinsan arasına gerilmiş -uçurum

üstünde bir ip” diyen Friedrich Nietzsche’nin insanın, “üstinsan” (übermensch) seviyesine yükselmesi için erdemli, ilkeli, vicdanlı olması gerektiğini vurgular (Nietzsche, 2016: 36-41).

Doğru bildikleri yönde hareket eden, vicdanlarının sesine kulak veren bu üst(ün) insanlar, (büyük) olumsuzluk ve haksızlıklar karşısında tepki gösterirler. Onların tepkileri başkalarının menfaatlerine ters düştüğü, hatalarını yüzlerine vurduğu için karşılıklı uyum(suzluk) sorunu ortaya çıkar. Nitekim Freud, “[d]aha sıkı ve uyanık bir vicdan, ahlaklı insanların en başta gelen özelliğidir” (Freud, 2009: 83) derken vicdan ve ahlak ilişkisini özlü biçimde ifade eder; vicdanlı insanın en belirgin özelliğinin ahlaki değerlerini hep öncelikli tutmak olduğunu vurgular. Vicdanın sadece insanda bulunduğunu söyleyen Nurettin Topçu “İnsan, vicdana sahip olmakla ahlaki bir varlık olmuştur ve insanın doğruluğu ahlaklılığından ileri gelir.” (Topçu, 2016, s. 138) diyerek insanın insan olması için vicdanıyla hareket etmesi, böyle davranması için de öncelikle ahlaklı olması gerektiğini ifade eder. Şüphesiz ki “İnsanda bulunan birçok yetenek içerisinde, vicdan, ahlaki yaşamı yapılandırması açısından önemli bir yere sahiptir.” (İmamoğlu, 2010: 141)

Vicdan, evrensel bir duygu olup ilkel insandan modern bireyin tutum ve davranışlarına farklı biçim ve boyutlarda yön verir. İlkel kabilelerin, din ekseninde şekillenen kavimlerin, modern toplumların yurttaşlarına dayattığı ya da telkin ettiği bazı kurallar ya da ahlaki yasalar vardır. Kişiler bu yasaları zaman zaman delmeye çalışsalar da karşıt yönde hareket ettiklerinde bazı yaptırımların uygulanacağını farkındadırlar. Vicdan kavramına bu bağlamda bakıldığında, ona karşıt yönde davranıldığında yasal hükümler olmamakla birlikte kişinin iç sesi, sessiz (kuralları belirlenmemiş) yasaları ona, nasıl davranması gerektiğini, bir insan olarak sorumluluklarını telkin edecek ya da hatırlatacaktır. Bu nedenle vicdanın, insani ve ahlaki bir yasası olduğu savı ileri sürülebilir. Rousseau, vicdan duygusu olmayınca insanların hayvanlardan farksız olacağına, sağduyu sahibi kişilerin vicdanın “ölmez sesi” sayesinde “iyilik ve kötülük”ü ayırt edebildiğine dikkat çeker (Rousseau, 1966: 222). Vicdani kurallar, nesnel/hukuki yasalardan değil içsel/sessiz yasalar bütününden oluşur; İmmanuel Kant insanların vicdanlarının sesiyle hareket edip “neyin iyi ya da kötü olduğunu”, “ahlak yasaları”yla belirlediğini ifade eder.¹ Vicdanın/iç sesin “mecburen dolaysız bir ahlaki otoriteye sahip” (Dolar, 2013: 89) olduğunu söyleyen Mladen Dolar’a göre “Bu iç sesin açığa çıkması için kişi, yoz toplumsal seslerin oluşturduğu tabakadan, kötü tarihten miras kalan kötü alışkanlıklardan tümüyle kurtarmalıdır.” (Dolar, 2013: 91)

Zaman içinde kişiler masumiyetleri gibi, vicdan duygularını da kaybedebilmektedirler. Kişilerin vicdan duygularını kaybetmelerinde birçok etken olmakla birlikte, en çok hırs ve tamahın rolü vardır. Rousseau “Vicdan, ruhun sedasıdır; ihtiraslar ise, vücudun sedasıdır.” (Rousseau, 1966: 219) şeklindeki özlü ifadesiyle, kişilerin vicdani duygularını yitirmelerinde ihtirasların, bedensel arzularının oldukça etkili olduğuna işaret eder. Büyük haksızlığa uğrayan insanların bazıları, yaşadıkları mağduriyet ya da gördükleri zulümlerin öteki insanlar tarafından yaşanmaması için vicdani duygularını, insani duyarlılıkları daha ön planda tutup üstbenlikleriyle hareket ederlerken; bazıları ise uğradıkları haksızlık, kendilerine uygulanan baskı ve zulümler dolayısıyla vicdani duygularını ya tamamen kaybedip son derece acımasız bir kişiliğe sahip olabilmektedirler ya da bastırmaktadırlar. Vicdani duygularını kaybedenlerin birçoğu ne yazık ki son derece kötücül bir insan olabilmekte, haklı-haksız, masum-suçlu, mazlum-zalim ayrımı yapmadan önyargılı bir tutumla yargısız hüküm verebilmektedirler. Birçok kişinin suçlu/günahkâr olduğunu bile bile kendisini aklamaya çalışmalarına karşın, üst(ün) insanlar ise suçlarının/günahlarının bedelini çok ağır ödemekte, yaşadıkları müddetçe vicdan azabından kurtulamamaktadırlar. Hatta bazen olumsuz/feci durum/olayda hiçbir suçları yokken, merhamet duygularının tesiriyle acıklı durumda kendilerinin de

¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. (Gül, 2008: 69-76), (Zupančič, 2010: 159-188).

etki/payı olduğuna hükmedip kendi kendilerini suçlayabilmektedirler. Bu tarz tutum ve eylemde bulunanlar, büyük çoğunlukla “insan-ı kâmil”e örnek oluşturmaktadırlar.

Evrensel/insani bir duygu olan vicdan kavramının edebiyata aksisi, daha ilkel anlatılardan izlenebilir. Bu makalede modern Türk edebiyatının önemli yazarlarından Adalet Ağaoğlu'nun “Bi Sevmekten... Bi Ölümden...”, Hakan Şenocak'ın “Sevgili Nefret”, Sezai Karakoç'un “Geç Kalan Adam'ın Öyküsü”, Oğuz Atay'ın “Unutulan” hikâyelerinde vicdanın nasıl işlendiği -yer yer karşılaştırmalar yapılarak- incelenmektedir.

1. İşlemediği Suçun Bedelini Ödeyen İki İnsan: Sakine Çiçek ve Âli Bey

Ahlak felsefecilerine göre “ahlaki vicdan, Tanrı'nın insana bir bağıdır, insanda akıl gibi doğuştan vardır.” Ancak vicdan duygusunun “herkeste aynı derecede tesiri[nin] görül[düğü]” söylenemez (Pazarlı, 1972: 99). Kişilerin yaptıklarından dolayı vicdan azabı duydukları eylemler, çoğunlukla istem dışı ya da ellerinde olmayan nedenlere dayalıdır. Freud; kişileri vicdan azabı duymaya iten süreci şu şekilde tanımlar: “Katı üstben ile hâkimiyeti altındaki ben arasındaki gerilime suçluluk duygusu deriz; bu, kendini cezalandırılma gereksinimi şeklinde dışa vurur.” (Freud, 2009: 81). İç dünyasındaki sessiz yasaların verdiği hükme uyan insan, yaptığı eylemi/sergilediği tavrı sorgular, çoğu zaman kendi kendilerinin suçlu olduğuna karar vererek vicdan azabı duyarlar. Adalet Ağaoğlu'nun “Yüksek Gerilim” hikâyesinin devamı niteliğindeki “Bi Sevmekten... Bi Ölümden...” hikâyesinde vicdan kavramı, saf bir yurt insanı merkez alınarak işlenir. “Yüksek Gerilim” hikâyesinde Hasan Çiçek, yüksek gerilim hattına çarptığı için ölür; ağabey Kadir Çiçek ise kardeşi Hasan Çiçek'in yaşı tutmadığı halde, yaşını büyüterek işte çalıştırmak suçundan tutuklanır. Kadir Çiçek'in eşi Sakine Çiçek, ölüm haberini ilk aldığı anda eşinin öldüğünü sanırken, daha sonra ölen kişinin eşi değil de kayınbiraderi olduğunu öğrenince hafif bir rahatlama duyar. Aslında son derece insani bir refleks, özgür iradeden tamamen uzak olan bu histen dolayı Sakine Çiçek, sürekli kendisini suçlayıp vicdan azabı duyar. “Bi Sevmekten... Bi Ölümden...” hikâyesi Sakine Çiçek'in hissettiği vicdan azabı üzerine kurgulanmıştır. Sakine Çiçek vicdanın yönlendirmeleriyle hareket ettiği için olağan bir davranışın, “kötü” bir eylem olma olasılığı üzerinde durur. Freud'a göre “kötü [davranış], genellikle ben için zararlı ya da tehlikeli bir şey olmamakla kalmaz; tersine, benin arzu ettiği, ona keyif veren bir şeydir.” (Freud, 2009: 81). Bu bağlamda Sakine Çiçek'in kendisini suçlu görmesine neden olan tavrına bakıldığında, eşinin ölmediğini öğrenmesi onun arzu ettiği bir durum olmakla birlikte, eşinin değil de kayınbiraderinin ölmesi onu üzen bir haberdir, hissettiği anlık rahatlama ise yaşadığı müddetçe ona vicdan azabı yaşatacak duygudur. Onun bu çatışmayı yaşaması, anaç kişiliğiyle/yüreğinin sevgi ve merhamet dolu oluşuyla ilintilidir. Yazar yansıtıcı bilinç tekniğiyle, bazen “dış odaklayım” bazen de “iç odaklayım”la (Uçan, 2002: 71). Sakine Çiçek'in iç dünyasındaki çatışmaları, vicdani hesaplaşmaları son derece çarpıcı biçimde yansıtılır:

“O zaman Hasan'ın ölümüne sevindim ben. Nerdeyse sevindim demek!.. O kara gövdenin Kadir olmadığını anlar anlamaz “Şükür!..” dedim. Bunu Allah böylece biliyor, şimdi kendimden nasıl saklarım? Sefer'den nasıl saklarım. (...) Kadir'in sağ oluşu önünde Hasan'ı çarçabuk gözden çıkarmışım ya, artık Hasan için ağlayıp çırpınmışım, kaç para? İnsan dediğin hepten çiğ süt emmiş işte! Kadir sağ ya? Şükür!... Kuş gibi uçup giden Hasan olsa da, şükür artık. Hasan'ım!.. Sözde ben senin anandım; anadan çok anandım yavrum!..

(...)

Şimdi de sorsalar, Kadir mi, Hasan mı? deseler; gerilim hattı hangisini çarpsın, seç... deseler, nasıl seçerim? Nasıl, Kadir gitsin, Hasan kalsın, derim? Beni seçme, ayırma zorunda koymayacaktın Allah'ım, böyle bir insafsızlığı etmeyecektin! Hasan'ı ben büyütmedim mi? Çocuklarımdan fazla kollayarak onu, Sefer'i, anasızlıklarını duyurmamak için onlara çocuklarımdan ileri kanat germedim mi? Korumadık. Korumadığım gibi, “Şükür” bile deyivermişim işte.” (Ağaoğlu, 2015: 94-95).

Turkish Studies

Yaşadığı vicdani hesaplaşmalar ve suçluluk duygusunun zaman içinde Sakine Çiçek'in ruh sağlığını bozması olasıdır. Sakine Çiçek, kendisine böyle bir azap yaşattığı için Allah'a isyanın eşğine gelir. Hikâye içinde “‘şükür’ dedim” ifadesi laytmotif olarak kullanılarak Sakine Çiçek'in yaşadığı vicdan azabı/hesaplaşması vurgulandığı kadar, onun ne kadar erdemli bir kişiliğe sahip üst(ün) insan olduğu yansıtılır. Aslında kimse onun “‘şükür’ dediğinin ya da ani refleksiyle kısa süreli bir rahatlama yaşadığının farkında değildir. Ancak onun için zihninden geçenleri Allah'ın bilmesi yeterlidir, bu nedenle vicdanının sesi onu sürekli huzursuz etmektedir. Herhangi bir yakını o esnada onun duygularına tanık olup tepkisinin son derece olağan bir insani tavır olduğunu ifade etse, o rahatlayabilecektir. O, duygularını çevresindekilerle rahatça paylaşma fırsatı bulamadığı/cesareti göstermediği için daha büyük acılar yaşar. Etrafindakilerin onun acılarının sadece yüzeyini bilip eşi hapse girdiği, kayınbiraderi öldüğü için gündelik acılar yaşadığını sanırken, onun ızdırapları daha derindedir, o vicdan azabı dolayısıyla acı çekmektedir. Bu nedenle çevresindekilerin teselli ve avutmaları derde devam olmamaktadır.

Sakine Çiçek, evlendiğinde yetim kalmış olan kayınbiraderi Hasan daha küçüçük bir çocuktur, kardeşi Sefer gibi onu da ağabeyiyle yengesi büyüttüştür. Hasan, yaşını büyüttürerek şantiyede çalışması önündeki engelleri kaldırmak istemiştir. Böyle bir uygulamaya razı olmasının tek nedeni aile bütçesine daha çok katkıda bulunmak, ailesinin refah seviyesini yükseltmesine yardımcı olmaktır. Yenge Sakine Çiçek, “‘Hasan'ım ciğerim! Sen bununla soğutucu almayacak mıydın? Abinin rakısını soğutmayacak mıydın? Hepimize soğuk sular, gazozlar içirmeyecek miydin?’” (Ağaoğlu, 2015: 89) diyerek onun geleceğe dönük planlarını, son derece iyi niyetli isteklerini hatırladıkça daha çok kahrolur. Sakine Çiçek, insani özünü kaybetmeyen geleneksel Anadolu/yurt insandır. O, insanı insan yapan en asli duygu olan “‘vicdan’”ı kaybetmediği için insanı kâmile örnek oluşturur. Erdemli davrandığı için aslında hiçbir suçu/günahı yokken vicdan azabı duymaktadır. Eşinin değil de kayınbiraderinin öldüğünü öğrenince rahatlık duyduğu için kendisini suçlu hisseder. Toplum/hukuk nezdinde kendisine yüklenecek herhangi bir suç unsuru bulunmamasına karşın yüreğindeki sessiz güç/ahlaki yasalar ya da yasaların içselleştirilmesiyle kurulan vicdan, onun kendi kendisine “‘Acaba suçlu muyum, neden öyle bir rahatlama hissine kapıldım?’” sorularını sorudur. Yazar, Sakine Çiçek'in ne kadar insancıl ve merhametli bir kişiliğe sahip olduğunu yansıtmak için ona karşı bir tip olarak, amca Arif Çiçek'i yaratır. Yeğeni yaşarken onu hiç umursamayan zengin iş adamı Arif Çiçek, onun ölümü üzerinden ün elde etmeye çalışır. Sakine Çiçek de Sefer de onun insanlık dışı planlarının farkında olmakla birlikte saygı ve edep gereği yüzüne vurmak istemezler.

Hakan Şenocak'ın “‘Sevgili Nefret’” hikâyesi de Türk edebiyatında vicdan kavramının son derece özgün ve insancıl bakış açısıyla yansıtıldığı bir eserdir. Anlatı zamanından yaklaşık on yıl önce -Gölcük depremi olması olası- bir gece yarısı yaşadıkları depremde oğlu Ömer'i kurtarmasına karşın, eşi Handan Hanım'ı kurtaramayan Âli Bey, on yıldır vicdan azabı duyar. Aslında Âli Bey'in de -tıpkı Sakine Çiçek gibi- eşiyle oğlu arasında tercih yapma fırsatı olmamıştır; onun öncelikli olarak oğlunu kurtarması özgür iradede çok anlık bir karar ya da rastlantısal bir durum/eylemdir. Aniden meydana gelen depremde Âli Bey, ilk anda oğlunu kurtarır; tam eşini binadan bahçeye indirmeyi planlarken evleri yıkılınca, Handan Hanım'ı kurtaramaz. Sakine Çiçek gibi Âli Bey de vicdani duygularını öncelediği için aslında suçsuz/günahsız olduğu halde sürekli vicdani hesaplaşma yaşar. Sakine Çiçek de Âli Bey de son derece “‘erdemli’” oldukları için vicdanları onları “‘o kadar sıkı ve şüpheli davran[ır]ır’”, her ikisi de “‘kendilerine en ağır günahkârlık suçlamalarını yönelt[irler]’” (Freud, 2009: 83). Akıl/sağduyuyu bir kenara bırakıp tamamen duygusal davrandıkları için büyük acılar yaşarlar.

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 12/22

Ali Bey, Lacan’ın “zorunlu seçim mantığını ifade eden” “ya... ya...” seçimini tercih etmek zorunda kalmıştır.² “Bu hiç şüphesiz imkânsız bir seçimdir”. (Zupančič, 2010: 236). Bu seçim sonucunda kişi mutlaka kendisini suçlu hissedecektir. Ali Bey her kimi kurtarırsa kurtarsın suçlu olacaktır. Hatta eşiyle çocuğunun her ikisini kurtarsa bile suçludur çünkü kendi hayatını ve onların hayatını tehlikeye atar, burada üstbenlik veya yasa insanı sürekli suçlu hissettirir.

Âli Bey’in yaşadığı vicdan azabının boyutunu farklı bakış açılarıyla yansıtmak isteyen yazar, hikâyede onun, oğlu Ömer’i değil de eşi Handan Hanım’ı kurtarması durumunda nasıl bir çıkmazda kalacağını/çatışma yaşayacağını yansıtmaya ağırlık verir. Âli Bey sürekli Handan Hanım’ın hayaletiyle yüzleşir; zihninde oluşan sorulara cevap arar. Âli Bey zaman içinde şizofrenik bir kişiliğe dönüşür. Zihninde yazdığı senaryoda Handan Hanım’ın kendisine şu şekilde tepkiler göstereceğini hayal eder:

“Oğlumu nasıl öldürdün sen?”

(...)

“Neden Ömer’i değil de, beni kurtardın?”

(...)

“Neden öldürdün oğlumu?”

(...)

“Beni oğlundan çok sevdiğin demek?”

(...)

“Buna hakkın yoktu. Sen beni değil, kendi hayatını kurtardın. Kendi hayatını kurtarmak için oğlumun hayatını feda ettin...”

(...)

“Bana oğlumu borçlusun,”

(...)

“Beni, sadece oğlunun hayatından değil, kendi hayatından da çok sevdiğin demek?” (Şenocak, 2002: 22-24)

Bu cevaplanması zor soruları, Âli Bey sürekli kendi kendisine yöneltir. Eşini değil de neden oğlunu öncelikli tuttuğu, (kendi kanından olan) oğlunu eşinden daha çok sevip sevmediği sorularını cevaplamasına vicdanın sesi izin vermese de ansızın çıkıp gelen doğal afet karşısında oğlu ve kendisinin de yaşamasının tamamen kader olduğunun farkındadır. Ancak Sakine Çiçek gibi o da üstün insani niteliklere sahip olduğu için sürekli vicdan muhasebesi yapar. Onun hissettiği vicdan azabı hikâyede kendi dilinden/bakış açısıyla şu şekilde yansıtılır:

“Ateş adamı yakar Handan’ım. Beni on yıl evvel yaktı. Sen bir kez yandı isen ben üç kez yandım. Oğlum yerine seni kurtardığım için ve oğlumu kurtarmadığım için... Ve yaşadığım için... Oysa benim bu sefil gövdemin senin hayatın önünde ne önemi olabilir... Varlığımın sebebi sen değil misin?... Ben oğlumun hayatını kendi hayatım için değil, senin hayatın için feda ettim Handan’ım... Elbette ki, gerektiğinde senin uğruna ölmek için yaşadım bunca yıl... Sana borçluysam... Vakit o vakitse... Sadece bahtiyarlık duyarım...” (Şenocak, 2002: 24)

Aşırı vicdan duygusu, zaman içinde gölge arketipine dönüşür. “Gölgesi tarafından ele geçirilen bir insan daima kendi ışığını keser ve kendi tuzağına düşer.” (Jung, 2003: 56). Ne yazık ki

² Cafer Şen “Refik Halit Karay’ın ‘Gözyaşı’ Öyküsünde ‘Ya... Ya...’ İmkânsız Zorunlu Seçim Mantığının İşleyişi” makalesinde bu bağlamda çarpıcı sonuçlara varmaktadır. Bkz. (Şen, 2015: 159-176).

yaşadığı derin acının tesiriyle gölgesi/aşırı kuruntularının tesirinde kalan Âli Bey, çoğu zaman fiziki/gerçek dünyada değil fizikötesinde/hayal âleminde yaşar; gerçeklerle değil kurgularla hesaplaşır. Âli Bey'in zihninden tersinden okumayla yansıtılan vicdani hesaplaşma göstermektedir ki, eşi Handan Hanım'ı kurtaramadığı için kendisini asla affetmeyen Âli Bey için en büyük ceza/azap, hâlâ yaşamaya devam etmesidir. Âli Bey'in yaşadığı onca acı ve vicdan azabına rağmen hayatta kalması da oğlu Ömer'i eşinin yadigârı/emaneti görmesinden ileri gelir. Oğlu Ömer de onun yaşadığı vicdan azabının farkındadır. Satır aralarında aslında Ömer'in annesinin ölümünden ızdırıp duyduğu gibi, babasının kendisini öncelediği için büyük acılar yaşadığının bilincinde olduğundan vicdan azabı duyduğu hissettirilir. Babasının gözlerindeki üzüntünün nedeninin annesinin ölümü olduğunu görünce zoraki gülümsemeye çalışması, onun vicdanının sesini yansıtır. Tüm bunlar göstermektedir ki Âli Bey yaşadığı müddetçe vicdan azabından kurtulamayacak, sürekli tersinden bir okumayla, 'Acaba öyle değil de böyle olsaydı/yapsaydım nasıl olurdu?' şeklinde senaryolar çizmeye devam edecektir. Bu durum anlatıcının dilinden/bakış açısından şu şekilde yansıtılır:

“Yıllar önce yaptığı seçimin içinde kaybolmuştu Âli Bey. Handan Hanım'ın odasına girip, Handan Hanım'ın oğluna armağan ettiği pırl pırl mavi gözlerini görüp, zelzelenin sertleşmeye başladığını görüp, kendini son anda Ömer'in odasına atıp, onu kucağına aldığı gibi bahçeye çıkarırken yaptığı seçimi. Geri dönüp Handan Hanım'ı kurtaracak vakit bulamadığı seçimi.” (Şenocak, 2002: 26)

Sakine Çiçek'le Âli Bey benzer kaderi yaşarlar. İkisi de (kendilerine sunulmayan) tercihlerinden dolayı vicdan azabı yaşamaktadırlar. Aslında bu acıları yaşarken üst(ün) insan olma yolunda ilerlediklerinin farkında değildirler. İşlemedikleri günahtan dolayı duydukları suçluluk hali, onları ruhî olarak yıpratmakla birlikte yığınlar içinde ayrıcalıklı/üstün kılmaktadır.

2. İnsani Sorumluluklar ve “Geç Kalan Adam”ın Trajedisi

Sezai Karakoç'un “Geç Kalan Adam'ın Öyküsü” de vicdanın son derece özgün bir anlatım ve yaklaşımla işlendiği hikâyedir. Bu hikâyede vicdan ve merhamet duygularının kalıtsal olduğu kadar çevresel de olduğu görülür; vicdan dil ve söylem ile kurulur. Oğul da baba gibi şefkatli ve merhametli bir kişilik özelliğiyle donatılmıştır. “Geç Kalan Adam'ın Öyküsü”nde birbirinden bağımsız gibi görünen iki farklı portre anlatı, metnin sonunda birleşir. Hikâye kişisi kadın, bir zamanlar varlık içinde yaşamasına karşın hâlihazırda/İkinci Dünya Savaşı sonrasında maddi olarak oldukça güç durumda ve tek başına yaşamaktadır. Öyle ki kapı çalındığında hep “haciz memurları”yla karşılaşmaktan korkar. Buna karşın o “hal ehli”/“[r]ıza makamına ulaşmış bir insan” (Engin, 2015, s. 39) olarak yaşar, üst(ün) insana örnek oluşturur; kendisini sokan, evinin bacasının içine yuva yapan akrep(ler)i öldürmeye kıyamaz. Onun akreplere bakışı şu şekilde yansıtılır: “Onların da bir aile olduğu ister istemez aklına geliyordu. Ah, ne olurdu, insanlara bir zarar vermeselerdi.” Kedinin akrebi öldürmesine de “Nereden çıkmıştı kedi?” (Karakoç, 2010: 12) diye üzülecek kadar şefkat ve merhamet doludur.

Hikâyedeki diğer portre anlatıda yaklaşık otuz-otuz beş yaşlarında olan kişi, babasının vasiyetini yerine getirmek için yola çıkar. Hikâye içinde “Ama geç kalmıştı.”, “Fakat geç kalmıştı.” cümleleri laytmotif olarak tekrarlanarak, vasiyetin yerine getirilemeyeceği daha metnin başında hissettirilir. Bu motif hikâyenin en önemli ritmik unsurudur. “Geç Kalan Adam”ın babası ölmeden kısa süre önce, gençliğinde kardeşi kadar samimi olduğu/sevdiği arkadaşını rüyasında görür. Arkadaşının kendisine “(...) senin vefan bu kadar mıydı? Geriye kimlerim kaldı, hiç düşündün mü? (...) Ben senin yerinde olsaydım, böyle mi yapardım?” (Karakoç, 2010: 14-15) deyip “mahzun mahzun” uzaklaşması üzerine vicdan azabı yaşar. Rüyada ortaya çıkan vicdanının sesi, ona yakınlarına/başkalarına karşı sorumluluğunu hatırlatır; o da arkadaşının ailesine yardım etmeyi kendisine görev edinir. Oğlundan en kısa sürede arkadaşının eşini bulup ona maddi destek olarak “yüreğinin en sıcak alâkalarını oraya taşıma[sını]” vasiyet eder. Bu kadın hal ehli kadından başkası değildir. Yaşlı kadın, onlardan oldukça uzak bir şehirde yaşadığı için ulaşım uzun bir süre alır. Ne

Turkish Studies

yazık ki “Genç adam” yaşlı kadını sağlığında görüp ona yardım eli uzatamaz. Çünkü o yetişene kadar, yaşlı kadın huzur içinde ruhunu teslim eder. “Genç adam”; “Geç kaldım galiba!”, “Geç kaldım, geç kaldım.” (Karakoç, 2010: 19) diyerek şehri terk ederken vicdan azabı duysa da vicdanının kendisine şu şekilde seslendiğini duyar gibi olur:

“Geç kalmadın. O, sana muhtaç değildi ki, geç kalmış olasın. Tam vaktinde geldin. Şimdi, onun çocuklarına, ya da başkalarına yardım edebilir, elini uzatabilirsin. Zaten o sağ olsaydı, yardım kabul etmeyecek, parmaklarıyla sana başkalarını işaret edecekti. Başka yoksulları. Kimseye el açmadan, kimseden yardım istemeden bugüne geldi ve çocuklarını da getirdi. Bundan ötesi, onun sorumluluğunun dışında.” (Karakoç, 2010: 19)

“Geç Kalan Adam” aslında yaşlı/hal ehli kadına yardım etmek için değil onun yakınlarına yardımcı olmak için aracı kılınmıştır. “Geç Kalan Adam”ın durumu/eylemi vicdan kavramının “iyilikten huzur, kötülükten azap duymasına yol açan, davranışları hakkında âdil bir yargıya iten duygu” (Topaloğlu vd., 2006: 3324) şeklindeki tanımı ekseninde değerlendirildiğinde onun huzur duyacağı bir eylem gerçekleştir(e)mese de, azap duyacak bir suç işlediği de söylenemez. Ancak çevresindeki/tanıdığı kişilerin mağduriyeti karşısında kendisini sorumlu hisseden bir babanın oğlu olduğu için kendisine yüklenen görevi yerine getir(e)mediği için suçluluk duyacaktır. “Geç Kalan Adam” Allah’ın buyrukları doğrultusunda hareket edemediği için Allah’a hesap ver(eme)mekten korkmaktadır; onun karşılaştığı durum, vicdan duygusu ile Allah korkusu arasındaki yakın ilişkiyi gösterir.³

Hikâyenin sonunda “Geç Kalan Adam”ın ne kadar rahatladığı çok belirtik biçimde hissettirilmese de onun vicdan azabı duymamak için babasının vasiyetini yerine getireceği, vicdanının sesine kulak vereceği kesindir. Hikâyede “Geç Kalan Adam”ın vicdan muhasebesi geniş yer tutmamakla birlikte, Sakine Çiçek ve Âli Bey gibi o da vicdan azabı duyacak herhangi bir eylemde bulunmaz. Ancak üst(ün) insana özgü niteliklerle donandığı için onun da işlemediği suç/günahdan dolayı acı çekmemek için gerekli olan ne varsa yerine getirecektir.

3. Modern Hayat ve “Unutulan” Bir Değer Olarak Vicdan ve Mazi

Oğuz Atay’ın “Unutulan” hikâyesinde modern/yabancılaşmış bireyin yaşadığı kısa süreli vicdani hesaplaşma işlenir. Tavan arasında tozlar içinde kalan fotoğraflar, modern bireyi uzun yıllar sonra maziye götürür. Hikâyenin ana kişisi konumundaki modern kadın, anne ve babasının resmiyle karşılaşınca, onlara ilişkin anıları zihninde canlanıp “Onları unutmadım, onları unutmadım.” (Atay, 2002: 28) diyerek kendi kendisini suçsuz olduğuna ikna etmeye çalışır. Daha sonra gözüne ilişen fotoğrafta ilk eşinin “gülümseyen yüzü”nü görünce “(...) belki o sırada haklıydım, muhakkak haklıydım. Çok daha önce... çok daha önce.” (Atay, 2002: 29) diyerek kendisini aklayacak nedenler/gerekçeler bulmaya çalışsa da vicdanı onu sorguya çekecektir. O; eski eşyalarını tavan arasına attığı gibi ölü anne ve babasına, eski eşine ait duygu ve düşüncelerini de bilinçaltına atmıştır. Modern birey, modern hayatın karmaşası/keşmekeşi dolayısıyla maziyle arasına çizgi çekiyor görünse de, umulmadık anda anılar “ben de buradayım” dercesine kendisini ona hatırlatacaktır. Modern bireyin bu tavrı ve karşılaştığı durum, modern hayatta ihmal edilen duyuların/duyguların imgesidir. Modern kadın, bilinçaltındaki anıların ya da korkuların tesiriyle bir anda eski eşinin

³ Mehmet Akif *Safahat Beşinci Kitap Hatıralar*’da vicdan duygusuyla Allah korkusu arasındaki ilişkiyi “Ne irfandır veren ahlaka yükseklik ne vicdandır /Fazilet hissi insanlarda Allah korkusundandır/ Yüreklerden çekilmiş farz edilsin havfi Yezdan’ın/ Ne irfanın kalır te’siri kat’iyen ne vicdanın” şeklindeki mısralarla vurgular; insanları vicdanlı davranmaya, erdemli/fazilet hissiyle hareket etmeye sevk edenin Allah korkusu olduğunu ifade eder. Bkz. (Ersoy, 2010: 29), (İmamoğlu, 2010: 141). Kişilerin vicdan azabı duymasında Allah korkusunun doğrudan tesirli olduğu muhakkaktır. Ancak belirtmek gerekir ki inançsız insanlarda ya da Tanrı’ya inanmayan birçok kişide de vicdani suçluluk görüldüğü, onların da vicdan azabı yaşadıkları bilinen bir gerçektir, bu durum vicdanın iç/sessiz yasalarla oluşmasıyla ilintilidir.

hayaletiyle/suçluluk imgesiyle yüz yüze gelir. Modern yaşama tarzı, eski eşine ilişkin anıları öylesine unutturmuş/bastırmıştır ki o, ilişkilerinin nasıl sonlandığını bile tam olarak hatırlamamaktadır:

“(…) Bir gün tavan arasına çıkmıştı eski sevgilisi, şiddetli bir kavgadan sonra. İkinin de dayanamıyorum, dediği bir gün. Ayrıntıları bulmağa çalıştı: Belki de büyük bir tartışma olmamıştı. Biraz kavgalıydılar galiba. Gülümsedi: Bu ‘biraz’ sözüne ne kadar kızardı. Onu tavan arasında bırakıp sokağa fırlamıştı: Öleceğini hissediyordu. Peki ama neden? Bilmiyordu; duygunun şiddeti kalmıştı aklında sadece. Sonra ‘onu’ görmüştü sokakta; bütün mutsuzluğuna, kendini zayıf hissetmesine, ölmek istemesine rağmen ‘onun’ gözlerindeki ilgiyi, insanı alıp götüren başkaldığı fark etmişti nedense. O gün eve yalnız dönmüştü tabii. Ne kadar daha çok gün eve yalnız döndüm ondan sonra da. Şimdi karşımda konuşsaydı, ‘Ne kadar daha çok’ olur muydu? Deseydi. (...) Tavanarasına çıktığı güne kadar, bir şeyin arkasından hep başka bir şey yaptık; hiç durmadık, hiç tekrarlamadık.” (Atay, 2002: 30-33)

Her bakımdan modern bireye örnek oluşturan bu kadının “hissettiği suçluluk duygusu ve bundan sıyrılmaya çalışırken giriştiği komik monologlar ise hem trajik hem ironiktir” (Eren, 2011: 89). İç monolog, bilinç akışı karışık bir anlatım tekniğiyle yansıtılan bu cümleler göstermektedir ki modern hayat insanların anılarını hatırlamasına fırsat/geçit verilmeyecek kadar yoğun ve acımasızdır. Tavan arasındaki eşyaların ya da bilinçaltına attıklarının gün yüzüne çıkması, vicdanının sesini harekete geçirse de modern kadın, hep kendisini aklamak için gerekçeler bulmaya çalışır, fakat duygularını bastırmaya çalışırken zihninin bir köşesinde vicdanı/sessiz yasalar hep duracaktır. Onun “Sonra, köşemde kaldım günlerce; ne yedim, ne düşündüm. Sigara içtim durmadan. Evi, yaşanmaz bir duruma getirdim sonunda. Bir savaş sonu kargaşalığı sardı her yanı.” (Atay, 2002, s. 33) şeklindeki iç monoloğuyla “unutulan kendisiymiş gibi davranı[p]” (Erdem, 2011: 101) kendisini savunmaya çalışarak vicdanını rahatlatması da modernizmin yabancılaştırma ve yalnızlaştırma izlekleriyle birlikte düşünülmelidir.

“Fakat senin öleceğini, kendini öldüreceğini hiç düşünmedim. Uzak bir yerde, hiç olmazsa görünüşte sakın bir yaşantı içinde olacağını hayal ettim senin.” ve “Seni çok mu yalnız bıraktılar sevgilim?” (Atay, 2002: 33-34) şeklindeki cümleler, yıllar sonra uyanan vicdanın sesinin yansımalarıdır. Hâlihazırdaki sevgilisinin aşağıdan seslenmesi üzerine hayal âleminden gerçek dünyaya, maziden hâlihazıra dönse de vicdanı ona eski eşiyile olan anılarını zaman zaman hatırlatacaktır. O, her ne kadar alt kattaki sevgilisiyle yaşasa/egosunun yönlendirmeleriyle hareket etse de üst beni -arada bir de olsa- onu sorguya çekecektir.

Sonuç

Dört hikâyeye de ("Bi sevmekten... Bi Ölümünden...", "Sevgili Nefret", "Unutulan", "Geç Kalan Adam'ın Öyküsü") vicdan kavramı etrafında bakıldığında, aslında hikâye kişilerinden hiçbirinin vicdan azabı duyacak bir eylemde buldukları ya da tavır sergiledikleri söylenemez. Sakine Çiçek ve Âli Bey sürekli kendi kendilerini yargılar, vicdan azabı duyarlar. Aslında ne Sakine Çiçek ne de Âli Bey'in suç olarak yorumlanabilecek bir eylemi söz konusu değildir. Onların işlemedikleri suçtan dolayı, kendi kendilerini suçlu olarak yargılamaları süper egolarıyla/üst benlikleriyle hareket etmeleriyle ilintilidir. “Geç Kalan Adam” ise babasından kendisine tevarüs eden insani duyarlılık ya da vicdani sorumluluk dolayısıyla kendi kendisini yargılayacak; belki de bir başka ihtiyaç sahibine maddi destek olunca vicdanı rahatlayacaktır. “Unutulan” hikâyesinde eylemin (eylemsizliğin demek daha doğru olacaktır) suç, modern öznenin de suçlu olup olmadığı son derece göreceli bir durumdur. Özellikle bireylerin içinde yaşadıkları topluma da kendi kendilerine de geleneksel bütün değerlere de yabancılaştıkları modern dönemde ölü ebeveyni ve eski eşi unuttuğundan, ne hukuksal olarak ne de toplum gözünde suç olarak nitelendirilmesi söz konusu olamaz. Ancak çoğu zaman kişinin vicdanın sesinin, hukuktan da toplumun değer yargılarından ya da bakış açısından da baskın çıkacağı kesindir. Kişinin ruh dünyasındaki sessiz yasalar, Âli Bey, Sakine Çiçek ve “Geç Kalan Adam”ı sürekli, “Unutulan” hikâyesindeki modern özneyi zaman zaman yargılayacaktır.

Turkish Studies

Sakine Çiçek ve Âli Bey, sürekli kendi kendilerini suçlar/yargımlarken “Unutulan” hikâyesindeki modern kadın ise hep kendisini aklamaya çalışır. Buna karşın “Unutulan” hikâyesindeki kadının çok fazla bencil bir tutum sergilediğini söylenemez. Sakine Çiçek ve Âli Bey, geleneksel insana örnek oluştururken, “Unutulan” hikâyesindeki kadın ise modern yalnız bireydir. Modern hayatın keşmekeşi içinde yorulduğu/boğulduğu için ne anılarını ne de değerlerini hatırlayabilir.

KAYNAKÇA

- Ağaoğlu, Adalet (2015): “Bi Sevmekten... Bi Ölümden...”, *Sessizliğin İlk Sesi*, Everest Yayınları: İstanbul, s. 87-107.
- Ağaoğlu, Adalet (2014): Yüksek Gerilim”, *Yüksek Gerilim*, Everest Yayınları: İstanbul, s. 7-27.
- Akalın, Şükrü Haluk vd. (2005): *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atay, Oğuz (2002): “Unutulan”, *Korkuyu Beklerken*, İletişim Yayınları: İstanbul, s. 27-34.
- Büyükboduk Kandilci, Muradiye (2016): *Adalet Ağaoğlu'nun Öykülerini Yapısalcı Anlayışla Çözümleme Denemesi*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir.
- Demir, Osman (2013): “Vicdan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 43, TDV Yayınları: İstanbul, s. 100-102.
- Dolar, Mladen (2013): *Sahibinin Sesi Psikanaliz ve Ses*, çev. Barış Engin Aksoy, Metis Yayınları: İstanbul.
- Engin, Ertan (2015): *1980 Sonrası Türk Hikâyesinde Tasavvuf*, Palet Yayınları: Konya.
- Erdem, Aslan (2011): “Uzak, Karanlık ve ‘Tozlu’ Bir Kelime Seçti: ‘Unutulan’”, *Korkuyu Beklerken’ Gelenler Oğuz Atay Öyküleri Üzerine Yazılar*, haz. Hilmi Tezgör, İletişim Yayınları: İstanbul, s. 93-102.
- Eren, B. Nihan (2011): “‘Unutulan’ Üzerine”, *Korkuyu Beklerken’ Gelenler Oğuz Atay Öyküleri Üzerine Yazılar*, haz. Hilmi Tezgör, İletişim Yayınları: İstanbul, s. 83-91
- Ersoy, Mehmet Akif (2010): *Safahat Beşinci Kitap Hatıralar*, haz. Fazıl Gökçek, Dergâh Yayınları: İstanbul.
- Freud, Sigmund (2009): *Uygarlığın Huzursuzluğu*, çev. Haluk Barışcan, Metis Yayınları: İstanbul.
- Gül, Fikri (2008): “Vicdanın Neliği Üzerine: Rousseau-Kant Örneği”, *Kaygı S 11*, s. 69-76.
- Gürbilek, Nurdan (2015): *Sessizin Payı*, Metis Yayınları: İstanbul.
- İmamoğlu, Abdulvahit (2010): “Vicdan Kavramının Psiko-Sosyal Tahlili”, *Akademik İncelemeler Dergisi S. 5/1*, s. 128-144.
- Jung, Carl Gustave (2003): *Dört Arketip*, çev. Zehra Aksu Yılmaz, Metis Yayınları: İstanbul.
- Kaçan, Metin (2003): *Fındık Sekiz*, Can Yayınları: İstanbul.
- Karakoç, Sezai (2010): “Geç Kalan Adam’ın Öyküsü”, *Portreler Hikâyeler II*, Diriliş Yayınları: İstanbul, s. 7-19.
- Nietzsche, Friedrich (2016). *Böyle Buyurdu Zerdüş*, çev. Murat Batmankaya, Say Yayınları: İstanbul.

-
- Pazarlı, Osman (1972): *İslam'da Ahlak*, Remzi Kitabevi: İstanbul.
- Rousseau, Jean Jack (1966): *Emil yahut Terbiyeye Dair*, çev. Hilmi Ziya Ülken vd., Türkiye Yayınevi: İstanbul.
- Şen, Cafer (2015): “Refik Halit Karay’ın ‘Gözyaşı’ Öyküsünde ‘Ya... Ya...’ İmkânsız Zorunlu Seçim Mantığının İşleyişi”, *Yeni Türk Edebiyatı*, S. 12, Ekim 2015, s. 159-176.
- Şenocak, Hakan (2002): “Sevgili Nefret”, *Sevgili Nefret*, Can Yayınları: İstanbul, s. 13-27.
- Topaloğlu, Ahmet vd. (2006): *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, C 3, Kubbealtı Neşriyatı: İstanbul.
- Topçu, Nurettin (2016): *Ahlak*, Dergâh Yayınları: İstanbul.
- Uçan, Hilmi (2002): “Adalet Ağaoğlu’nun ‘Yüksek Gerilim’ ve ‘Bi Sevmekten... Bi Ölümden...’ Kısa Öykülerinin Göstergibilimsel İncelemesi”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S 4/1, 64-76.
- Ulaş, Sarp Erk vd. (2002): *Felsefe Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları: Ankara.
- Zupančič, Alenka (2010): *Gerçeğin Etiği Kant, Lacan*, çev. Ahmet Süreyya Özcan, Epos Yayınları: Ankara.